

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

„Велика, Мала і Біла Русь“.

I.

Ся трьохчленна формула, котру я поставив в заголовку отсеї статі, загально звісна, і мабуть, власне, через загальне призвичасне до неї, її походження не викликало цікавості у дослідників. Принаймні я не можу собі пригадати якихось спеціальніших екскурсій в сїм напрямі. Розумієть ся, всім відомо, що вона веде свій початок з московського титулу „государя Великої, Малої і Білої Руси“. В спеціальних курсах знайдуть ся вказівки, що сей титул з'явивсь за царя Олексія, в 1655 р.¹⁾,—автори посилають ся при тїм звичайно на стару працю Лякієра, що й досі зістаєть ся по сьому питанню одинокою: „Исторія титула государей Россіи“²⁾. Там без близшого розгляду вказані документи видані в Собранії Госуд. Грамотъ и Договоровъ і Полномъ Собранії Законовъ: офіціяльне проголошення сього титулу і потім розпорядження (очевидно розіслане по урядах) про його уживання в урядових паперах.

Акт проголошення звучить так:

Государь, царь и в. кн. Алексѣй Михайловичъ всея Великія, Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ указалъ служилымъ всякихъ чиновъ людямъ свой государевъ указъ сказати таковъ:

„Стольники и стряпчіе, жильцы і т. д. Великій Государь і т. д. велѣлъ вамъ сказати: По милости всесильнаго... Бога... мы великій государь наше царское величество взяли у польскаго короля предковъ нашихъ государскихъ великихъ князей російскихъ в. кн. Литовскаго стольный городъ Вильну и иные многіе города и мѣста поимали и заступили, также и Бѣлую Русь. Да по нашему* указу войска Запо-

¹⁾ Напр. Градовскій, Начало русскаго государственнаго права, I (1875), ст. 159—60. Романовичъ-Славотинскій, Система русскаго государственнаго права въ его историко-догматическомъ развитіи, I (1886), с. 145.

²⁾ Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія 1847 кн. 4, ст. 129—130.

*) Звїздкою на далї означено місця де пропускаю різні етикетальні слова, які нічого не дають до зрозуміння тексту.

рожскаго гетманъ Богданъ Хмельницькій со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ Польскаго жъ короля города и мѣста въ Волыни и по Подолію поималъ. И за милостию Божіею мы* учинились предковъ нашихъ великихъ государей російскихъ на в. кн. Литовскомъ и надъ Бѣлою Россією и на Волыни и Подолію великимъ государемъ. И указали мы* въ своемъ государскомъ именованьи и титулѣ писати себя: Великимъ Государемъ, Наше Царское Величество, Великимъ Княземъ Литовскимъ и Бѣлыя Россіи и Волынскимъ и Подольскимъ. И Вамъ бы то вѣдать и впредь намъ* служить“, і т. д.¹⁾

„В Собраніи Гос. Гр. и Дог.“ сей акт не має дати. „Въ Полномъ Собраніи Законовъ“ він виданий з датою 3 вересня 1655 р. Але ся дата викликає де-які сумніви. Пок. Карпов, видаючи акти походної канцелярії Олексія Михайловича 1655 р. в XIV томі актів Южної и Західної Россіи, одмітив як найбільш ранній документ з таким титулом резолюцію на чолобитню могилівського вйта П. Лукянова (sic), котру положено було „въ нашемъ государскомъ походѣ, на стану, въ нашемъ, царскаго величества, городѣ Вилнѣ лѣта 7164 сентября въ 7 день“ (с. 819).

Акти з попередніх днів не мають сього титулу і се робить сумнівним, щоб проголошення сього титулу могло статись в Москві 3 вересня. Чи не пізнійше трохи се було—напр. 13 вересня?

З дня 19 вересня видано було з приказу згаданий наказ провінціяльним урядам про уживання нового титулу в їх писаннях:

„Указали мы, великій государь, въ нашихъ грамотахъ и въ отпискѣхъ наше государское именованіе писать: всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцемъ. А сына нашего государева* Алексѣя Алексѣевича писать всея же Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи. И какъ къ тебѣ ся наша грамота придетъ, и ты бѣ на Бѣлой и въ Бѣльскомъ уѣздѣ²⁾ нашего царскаго величества и сына нашего* титулу въ отпискѣхъ къ намъ и къ сыну нашему* всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи писалъ, и въ челобитныхъ и во всякихъ нашихъ дѣлахъ велѣлъ писать противъ сего нашего указу“³⁾.

Констатуємо, що від сього часу в московськiм урядованні заводиться сей титул на місце давнього „всея Руси“, дослідники, як напр. і сам Лякієр, не завжди звертають увагу на те, що новий сей трьохчленний титул не заступив безпосередньо стару титулятуру.

¹⁾ Собраніе Г. Гр. и Дог. III с. 537 (пояснено, що друкується з копії). Полное Собраніе Законовъ, № 164. Тексти мають де-які незначні відміни.

²⁾ Наказ адресований воеводі більському. Такі накази, очевидно, були послані всім урядам.

³⁾ Полное Собр. Законовъ № 167.

В дійсності перед титулом „Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи“ півтора року вживався той титул, що заступив собою титулятуру „всея Руси“: „всея Великія и Малыя Россіи самодержець“.

Правда, старий титул „всея Руси“ держався разом з ним в уживанню, але новий „Великія и Малыя Россіи“ уживався також, особливо в зносинах з Україною, з котрих він і вийшов. І напр. в згаданій збірці актів походної канцелярії царя Алексія власне він заступається потім трьохчленим титулом „всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи“. „Вся Русь“ з початку була розвинена в титул двохчлений і потім тільки до нього був уведений третій член, „Біла Русь“.

II.

Титул „всеї Великої і Малої Росії“, так би сказати, піднесено московському цареві від України. Вживаю сих виразів „так би сказати“ тому, що не знаю відомостей про який-небудь церемоніальний акт піднесення його,—хоч се ще не значить, розуміється, що якогось такого акту й не було в дійсності. Але безсумнісним в усякім разі зістається факт, що сей двохчлений титул вийшов з українських правлящих кругів і цар Олексій прийняв його з українських рук. Се можемо вказати доволі докладно.

В просторім справозданню московського посольства на Україну, для приймлення її під царську руку, ми стрічаємося з сею формулою в привітанні московських послів на вїзді до Переяслава, призначеного для сього акту. Воно було виголошене переяславським протопопом дня 31 грудня. В справозданню його промова передана в сих словах:

„Радостію исполняемся, благородніи царстїи мужіе, всегда зримъ благополучное благородіа вашего отъ царскаго пресвѣтлого величества пришествіе, о немъ же слухомъ уха услышавше, мы, меншіи и нижайшіе богомолцы ваю, издыхомъ, чающе, яко нынѣ Господь Богъ пришествіемъ вашимъ усердное желаніе исполнилъ православіа нашего, еже совокупитися во едино Малой и Великой Россіи подъ единого великодержазного благочестиваго царя восточнаго крѣпкою рукою. Еже мы отверстыми сердца воспріемше, желаемъ усердно, да не точію сію Господь Богъ нашъ соединить Малую Росію, но и всего міра царства да покорить подъ его царскаго пресвѣтлого величества непреборимую руку. Желаяще же радостно благородіямъ вашимъ, благопривѣтствуемъ и духовно цѣлуемъ; цѣлующе васъ, царстїи мужіе, съ радостію вамъ глаголемъ: Радуйтеся, сынове Сіона, радуйтеся горы высокія, радуйтеся, ребра сѣверова! Радующе же ся ввійдите въ богоспасаемый градъ сей, совѣтуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,—яко да вапимъ благоустроеніемъ подъ его царскаго пресвѣтлого ве-

личества тихо осѣняючими крылами почієть и наше Малыя Росіи православіє“¹⁾).

Скільки було особистої інвенції в сїм самого отця протопопа, се, розумієть ся, ми не можемо сказати. Але, що власне тут, в Переяславі, при укладанню угоди з Москвою, ся формула сполучення була прийнята правлящими українськими кругами, в тїм нема сумніву.

Правда, найблизший своєю датою документ з сею формулою енкаликає де-які сумніви власне в своїй даті. Се грамота гетьмана цареві, де він сповіщає його про довершення угоди з московськими послами. Вона датована „з Переяслава дня 8 генваря“ і має повний титул. В московській копії він читаєть ся так: „Божією милостію великому государю, царю и великому князю Алексію Михайловичю всея Великія и Малыя Русіи самодержцу“. Пок. Карпов справедливо завважив, що ся грамота не була мабуть передана московським послам ранійше, як 13 січня, бо про се нема звістки в справозданню послів і не могла вона бути привезена до Москви гінцем Матвеевим 17 січня, як се значить ся в приказній московській поміті на сій копії²⁾). Може бути, що й дата поставлена заднім числом і грамота була писана кількома днями пізнійше. Але в змісті її і в тїм, що вона була зложена в Переяславі дуже скоро після угоди, за кілька день, нема нічого непевного.

Значить, ми можемо прийняти се за факт, що гетьманське правительство приложило цареві сей новий двохчленний титул зараз по угоді. Тим більше, що доволі скоро по тїм, як сей гетьманський лист, чи взагалі реляції про сей новий царський титул могли прийти до Москви,—московське правительство починає його вже й уживати в своїх зносинах з Україною. Так висилаючи на Україну в місяці лютім свого гінця до гетьмана й митрополита з повідомленням про народини у царя сина, воно титулує царя в грамоті до гетьмана новим титулом: „всея Великія и Малыя Русіи самодержца“, і в мовах до гетьмана і митрополита велить гонцєви титулувати царя „самодержцем всея Великія и Малыя Росіи“—хоч по-за тим, в самій сій інструкції, цар називаєть ся старим титулом „царя и в. князя всея Русіи“³⁾).

Гетьманське правительство тримаєть ся потім і далі в зносинах своїх з Москвою сеї титулятури. В грамотах, виготовлених до московського правительства, що мало повезти українське посольство, гетьман також титулує царя новим титулом. Грамоти мають дату „з Чигирина 17 дня февраля“, але ведуть свій початок правдоподібно ще від переяславських нарад. Се само по собі правдоподібно, бо рішено

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X. с. 206.

²⁾ Тамъ же с. 261.

³⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 307—311.

се посольство було тоді й на се-ж вказує та обставина, що в посольство включено депутацію переяславської міської громади. І знов не безінтересно, що коли се українське посольство прибуло до Москви — в царським указі з 11 березня, що уставляв церемоніал його візду до Москви на другий день, цар Олексій титулується „царем і в. князем всеа Русіи“, а в церемоніалі авдієнції сьому посольству, визначеної на день 13 березня, він прописаний своїм, так би сказати, українським титулом: „Государь, царь и вел. князь Алексѣй Михайловичъ всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ, указалъ быти у себя государя на дворѣ запорожскаго гетмана Богдана Хмелницкого посланникомъ, Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ съ товарищи“ — і далі слідує програма авдієнції¹⁾.

III.

Я підчеркую сю подробицю, що новий двохчленний титул вийшов з кругів гетьманських і військових, хоч підданий їм був мабуть людьми духовними, чи духовного виховання, котрих було в військових кругах безчисленно. Бо, як би не факти, то можна було-б а пріорі здогадувати ся, що він пішов з кругів єрархічних, тому, що знаходження сього титулу без сумніву єрархічне.

З'явив ся він, як відомо, з поділом старої київської митрополії в XIV в. Коли в перших роках XIV в. відокремлено від неї галицьку митрополію, вона тоді-ж одержала назву „Малої Руси“, чи в грецькій формі „Малої Росії“, ή Μικρά Ρωσία. Тим відрізнявано її від митрополії „всеї Росії“, звязаної традиційно з Київом, хоч фактичний осідок митрополита переніс ся до земель Ростово-суздальських, до Володимира і Москви²⁾. Тоді-ж термін „Малої Руси“ став переноситись і на області, що входили в склад сеї вилученої митрополії, як означення територіяльне, політичне. Так уже в 1330-х рр. Галицько-волинська держава зветь ся Малою Русю, і кн. Юрій Болеслав в грамоті 1335 р. називає себе *dux totius Russie Mynoris*, а в звісній петіції до царгородського патріарха 1371 р., галицькі бояре, виступаючи в справі відновлення галицької митрополії в імені короля Казимира, називають його „королем Ляхії і Малої Росії“, *χρᾶλην τῆς γῆς τῆς Λαχίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ρωσίας*³⁾.

Однак поняття сеї „Малої Росії“ зовсім не визнавалось виразністю, тому, що за весь час існування сеї митрополії Малої Росії зістава-

¹⁾ Акты Ю. З Р. III с. 429.

²⁾ Про сей розділ митрополії і вагання в ній докладнійше в моїй Історії України-Руси т. III с. 268—274 і V с. 385—398.

³⁾ Рус. пет. библиот., VI с. 125.

лось непевним. То її фактично касовано, то наново відновлювано, в розмірах дуже відмінних, в залежності від політичних комбінацій. В додатку ще поруч неї вела таке-ж непевне існування „митрополія Литовська“, яка теж, в залежності від політичних відносин, то протягала свої претензії на Київ, Турово-пинські землі і навіть Волинь, то вступалась і полишала своє місце саме митрополії Малої Росії. Через се в поняті „Малої Росії“ то включався Київ і Турово-пинські землі, то воно обмежалось фактично на землях Галицько-волицької держави.

Таким чином на протязі XIV в. термін „Малої Росії“ не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні, тому, що єрархічний зв'язок між обома митрополіями („Малої“ і „всеї Руси“) розірвав ся—з початку через розрив єрархічного зв'язку з царгородським патріархатом з боку західньої митрополії, а потім так само і східньої. Митрополити східні і західні, ігноруючи один одного, однаково титулували себе митрополитами „київськими і всеї Руси“¹⁾, і з тим, виявляючи свою єрархічну основу, виходить з уживання взагалі й термін „Малої Росії“.

Вишлює він наново, коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головню за-для грошевих і всяких інших підмог з московською скарбу. З огляду, що московські митрополити, а потім патріярхи писались титулом „всеї Руси“, київським митрополитам незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе дома—„митрополита київського, галицького і всеї Руси“. Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу, титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе на ново титулувати митрополитами „Малої Росії“. Так напр. Петро Могила, титулюючи себе (і так титулований завсіди у себе) митрополитом київським, галицьким і всеї Руси²⁾, в своїх грамотах до московського царя пише себе „митрополитом київським, галицьким і всея Малої Росії“³⁾. Паралельно сьому з'являється в уживанню і термін „Великої Росії“ і навіть „Великоросії“ для православних московського патріархату. Київські книжники 1620-х рр. напр. уживають сього терміну, коли приходиться відрізняти свою, зближену до народньої мову і противставляти її старій словянській мові, уживаній в московських виданнях⁴⁾.

¹⁾ Про західню митрополію матеріал в V т. Історії України-Руси с. 400 і д.

²⁾ Див. напр. в збірці Голубева „П. Могила“ т. I дод. 85 і дальші.

³⁾ Напр. акти Ю. З. Росії III с. 29, 65, 70, 79 й ин.

⁴⁾ Передмова до Тріодіона 1627 р.: „Сему да не прерѣкутъ Великоросси, Болгары и Срѣби и прочіи подобніи намъ въ православіи“.

Титулом „Малої Росії“ титулував митрополита і боярин Бутурлін, приїхавши до Києва після Переяславської угоди, 16 січня 1654 р.:

„Божією милостію великий государь, царь и в. князь Алексѣй Михайловичъ всеа Руси самодержецъ* васъ, преосвященнаго Селивестра, митрополита кievского, галицкого и всеа Малыя Россіа, и епископа черниговскаго и архимандрита печерскаго и весь освященный соборъ... велѣлъ спросить о вашемъ о спасенномъ пребываніи“...¹⁾. Але митрополит Сильвестр Косів титулує царя в своїх промовах старим офіційним титулом, „самодержця всеа Руси“, і тим чином засвідчує свою непричетність до проголошення його „государем всеа Великія і Малыя Руси“, що сталося перед тим в Переяславі.

Се й зрозуміло вповні. Митрополит Сильвестр не брав п'якої участі в переговорах з Москвою про перехід України під царську руку і всяко відгребався від якої небудь причетности до сеї справи. В його очах вона, очевидно, була небажаною й небезпечною політичною авантюрою. Будучи єрархом могилянського тишу, він і по складу своїх понять і з огляду на свою позицію не міг квалитись на се. Подібно, як і Могила, він високо цінив правительственну санкцію, одержану православною церквою від короля Володислава і пильнуючи високо тримати канонічний престиж своєї єрархічної влади, з другого боку вважав потрібним держатись кріпкої лояльности супроти польської корони і не брати ніякої участі в яких-небудь двозначних і явно ворожих виступах супроти неї. І він, і взагалі єрархічні верхи київські, весь час стояли осторонь від козацького повстання, нічим не підчеркуючи своєї солідарности з ним. І коли тепер козацька політика вступала в нову фазу—повного розриву з польською короною і зєднання з московським царством, се, кажу, була в його очах тільки прикра авантюра, яка ставила митрополію і його самого в дуже трудне становище. Справді, можна вірити оповіданням свідків Киян, що митрополит і духовенство, стрічаючи московських послів у Києві „з слізмами сїту не бачили, а митрополит від жалю аж обумерав“²⁾.

Чим би не скінчилась справа прилучення козацької України до Московщини, воно грозило розірвати митрополію і ставило перед київськими митрополітськими кругами прикру ділему: або зістатись при Москві й стратити звязок з західно-українськими і білоруськими землями, які зіставались в володінню Річипосполитої, або покинути Київ і зріктись східних українських єпархій, які зіставались під гетьманським рейментом. Коли московські послі, приїхавши до Києва, поручили митрополитови прислати

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 254.

²⁾ Лист протопопа чорнобильського з 22 січня 1654, що переказує сї оповідання—Чтенія московські. 1861. III.

до присяги цареві своїх людей, він, і так само печерський архимандрит, рішучо сього відмовили, толкуючись тим, що се могло викликати репресії польсько-литовського правительства против православних тамошніх епархій. Коли московські воеводи хотіли зайняти церковні ґрунти під київську кріпость і відзивались до лояльності митрополита, він рішучо відмежував ся від усяких звязків з московською зверхністю. Він заявив, що під царську руку не просив ся, посольств від духовенства про се не посилав, „живе з духовенством сам собою, під нічиєю властю“, був підданим королівським, а в будуччині під чиею властю Бог йому звелить, під тою й буде, і зовсім не вірить тривкості московської зверхности („почекайте, та й ждїть собі скорого кінця!“)¹⁾.

При таких настроях і такій тактиці, розуміється, митрополит і взагалі єрархічні верхи не могли бути ініціаторами плану наділити московського царя титулом „государя Малої Росії“, себ то українських і білоруських земель, які входили в склад київської митрополії того часу. Ся гадка з духовних, чи освідомлених з єрархічними традиціями кругів могла в тім часі вийти тільки незалежно від єрархічних українських верхів.

IV.

Що проголошуючи царя государем „Малої Руси“ українські політики признавали йому право зверхности не тільки на ту „Малу Русь“ козацьку, за якою потім ся назва прийнялась пізнійше, а щось більше,— на всі землі київської митрополії, се само собою можна-б було думати, знаючи історію сього титулу. Але можна знайти й більш конкретні вказівки про те.

От напр. перед нами промова звісного нїжинського протопопа Максима Филимоновича, проголошена перед царем в вересні 1654 р. Титулюючи його „всея Великої і Малої Росії самодержцем“, висловляє він утіху з того приводу, що Бог дав йому гадку, аби він „расточенныхъ сыновъ русскихъ злехитріемъ лятцкимъ воедино собралъ, раздѣленныхъ составовъ воедино тѣло русско-го великого княженія совокупилъ,... дабы преславное имя русское въ Малоросіи уничиженно и гноимемъ насильствованія лятцкого погребенное воскресилъ и въ первое достояніе привелъ“. Накликає його не пожалувати праці „ради освобожденія толикого правовѣрного народу христіанского и земли свойственной Русской“ з теперішнього її упадку. Описавши мізерний стан Києва й Чернигова, додає: „что реку о

¹⁾ Акти Ю. З. Р. X с. 257—8, 389—90.

Зубовской земли, Подолской, Покутцкой, Подгородской (читай Подгорской), Полѣской, Бѣлоруской и о ихъ шир кихъ княжествахъ, славныхъ городахъ, в нихже при державѣ в. князей русскихъ не токмо многое множество людей русскихъ, но и благочестіе яко кринь процвѣташе“; і т. д. „На кого тогда вся Малая Русь толикими бѣдами отъ супостатовъ иновѣрныхъ обложена, ради освобожденія все упованіе свое по Господѣ Божѣ возлагаетъ, аще не на ваше царское величество яко дѣдича, отчича и наслѣдника своего? Вѣмы бо, вѣмы, яко многи и неисчетными царствы, государства, княжества и землями отъ щедрыя руки Господни пресвѣтлый престолъ вашего царского величества почтенъ есть. Но Малую Русь, истинную землю Рускую, восточное дѣдичство вашего царского величества, яко изгнбшую драхму подобаетъ вашему царскому величеству изыскати, яко заблуждшее свча отъ зубовъ жестокихъ звѣрей вырвати“, і т. д.¹⁾

Тут ясно бачимо, що під назвою „Малоросії“, котру цар мав визволити з лядського пановання і взяти під свою руку, українські книжники, що нагородили царя сим титулом, розуміли не тільки козацьку Україну, вже визволену, а всі українські й білоруські землі. Ясно, що в се понятє входить і західня Україна—Поділе, Галичина, земля Львівська, Покуте, Підгірє (Перегищина в тім), і українсько-білоруське Полісе, а може й Підляше (себ то треба читати: Подлѣской), і нарешті „Білоруська земля“, себ-то взагалі білоруські й українські землі в. кн. Литовського.

Се й зрозуміло. Великий визвільний український рух 1640—1650-х рр. ставив своїм завданням визволити від лядського пановання не тільки землі українські, а й білоруські, себ-то всі православні краї Польсько-литовської держави, звязані одністю своїх релігійних, культурних і соціальних інтересів, єрархічного звязку і спільністю домагань українсько-білоруського демосу. Від перших початків повстання в 1648 р. воно захоплює сусідні білоруські території й ватажки його прикладають всі старання до того, щоб підтримати тутешній рух та звязати його з козацьким, і довго ще потім і пізніше білоруські землі зістають ся в сфері українських інтересів: ще Дорошенко вимовлює Україні землі „до Немана“²⁾. Віддаючи Україну під царську руку і сподіваючись з царською помічю довести до краю свою боротьбу з Польщею, гетьман і провідні українські круги могли собі думати, що аж тепер можна буде зібрати всі землі, „де жили руські люде благочестиві і церкви були“ безпосередно під гетьманським рейментом,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XIV с. 175—8. Промова ся очевидно була подана цареві в авторським автентичнім текстї, з його підписом.

²⁾ Акты Ю. З. Р. IX с. 167.

посередно під рукою царя, як верховного протектора України. Наділяючи його титулом „государя Малої Росії“, вони мабуть так і мислили, що за помічю Москви можна буде об'єднати землі київської митрополії, прилучити їх до козацької України, і таким чином цар буде їх зверхником, государем Великої й Малої Руси.

Однак зараз же, найближші місяці принесли прикрі розчарування в тих планах, які українські політики покладали на Москву. Цар не хотів вдоволитись тою ролею, яку йому призначили Українці — протектора і сюзерена вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувався її помічю в своїх потребах, що найвище — побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішався у внутрішні українські справи. Ні, цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські й московські війська, він хотів забирати під свою владу, а не лишати під гетьманським рейментом. Це виявилось дуже скоро, вже в літній кампанії 1654 р. на Білоруси, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і покозачити людність, а московське правительство цього не хотіло й між московськими воеводами і козацькою старшиною почалась явна конкуренція, яка часами доводила її до явних колізій¹⁾. Теж саме на другий рік показалося і в спільних козацько-московських операціях, під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в західній Україні, і гетьман кінцем кінцем обірвав тут операції та залишив війну, для того, щоб не пустити в тутешні города московських залог, як того хотіли Москалі, а лишити їх свободними від Москви. Так поясняв гетьман шведському королеви²⁾.

І от у цих обставинах наступає нова зміна царського титулу, вже, очевидно, зовсім не з української ініціативи.

V.

З попереднього, думаю, стало досить ясно, що об'єктивних причин для переміни двохчленної формули „Велика і Мала Русь“ на трьохчленну — „Велика, Мала і Біла Русь“ властиво не було. Коли з погляду теперішньої термінології може здаватися природним і логічним, що з об'єднанням України з Московщиною з'явився двохчлений титул „Великої і Малої Руси“, а з окупацією білоруських земель треба було влучити до титулу і Білу Русь, то в дійсності так не було.

¹⁾ Про це студії О. Терлецького: Козаки на Білій Русі в 1654—5 рр., Записки львівські т. XIV, і Герасимчука: Виговщина і Гадяцький трактат, там же т. LXXVII і д.

²⁾ Архивъ Юго-зап. Россіи III т. VI с. 87—8.

„Мала Русь“ і „Біла Русь“ тоді ще зовсім не значили того, що стали значити пізнійше. Термін „Мала Росія“ покривав собою всі українські і білоруські землі, котрі Москва з Україною могли здобути. Коли-ж прийшла гадка розбити, чи обтяти се понятє Малої Руси, увівши до титулу нове понятє „Білої Руси“, то на се мусіли бути особні причини, і здаєть ся, що вони вже виступають з попереднього ясно.

Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Руси, волинським і подільським. Се було за місяць після того, як здобуто Вильну і цар вїхав туди, значить, робилось не в чаду успіху, і мабуть не для того тільки, щоб прикрасити царський титул кількома гучними йменнями. І коли місяць пізнійше гетьман власне пише шведському королеви про московські аспірації на західно-українські міста, що змусили його облишити спільні операції з московським військом, то се дає нам зрозуміти, чому московське правительство вважало потрібним підчеркнути, що цар став государем білоруським, волинським і подільським. Не через піддане гетьмана, не з українських рук прийняв сі землі, титулом „Малої Росії“, а здобув їх сам, силою зброї, московської й української. Так, я думаю, треба розуміти сей факт, який мав наслідком ту привичну всім нам трьохчленну формулу.

В. кн. Литовське, Волинь і Поділе в тіснійшій царській титулі не зістались, але Біла Русь ввійшла до тої трьохчленної формули „трьох руських народностей“. Ввійшла одначе зовсім не як свідоцтво етнографічної свідомости, що хотіла зазначити окремішність сеї третьої руської народности, а для того, щоб підчеркнути політичну особність білоруських земель в. кн. Литовського від Гетьманщини. Московське правительство, ставши на сій позіції, добилося виводу козацьких військ з окупованої території, скасування Чауського козацького полку—хотіло так само відібрати й Стародубщину, на тій підставі, що се була тяж територія в. кн. Литовського, тільки гетьманське правительство її не дало таї. І скінчилось на тім, що під Малою Росією стала розумітись українська Гетьманщина, а під Білою Росією—білоруські землі горішнього Подніпров'я.

Так згодом викристалізував ся й сей, такий же, або й ще більше неясний, ніж назва Малої Росії, термін Білої Руси.

VI.

Я не можу тут ширше застнавлятись над його історією. Нагадаю тільки, що в XV—XVI вв. назвою Білої Руси на Заході означались північні землі в дуже ріжних розуміннях—то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашім розумінню. Великий князь Іван III, фундатор нової московської держави, котрий

ще не володів ані кусником Білої Руси в нашім розумінню, називавсь володарем Білої Руси. Офіційна хроніка папської курії, записуючи його посольство і грамоту до папи, принесену 1472 р., так перекладає її вступну фразу: Великому Сікстови, папі римському, наставникови, Іоан князь Білої Руси чолом бе¹⁾. Коли навіть прийняти, що не сам в. кн. назвав себе князем Білої Руси, а так його, примінюючись до сучасної географічної термінології, назвали переводчики, все-таки зістаєть ся фактом, що тут під Білою Русю розумієть ся Великарусь теперішньої термінології.²⁾ Письменники XVI в. називають Білою Русю то землі нововідібрані Московою від в. кн. Литовського, себто Смоленщину, то саму Московщину. В наведеній промові Филімоновича під Білою Русю розумієть ся щось близьке до того, що ми вкладаємо тепер в се поняття. Але в Москві, як раз навпаки, „Білою Русю“ тоді залюбки називали Україну. Біла Русь значила у московських книжників руські землі Польсько-литовської держави, українські і білоруські, „Білорусці“—цивільну, так би сказати, людину, в протиставленню до козаків, котрих звали Черкасами, „білоруське письмо“—мову і письмо укр. інське (і білоруське також), і т. ин.³⁾

І от, коли московське правительство захотіло означити якоюсь окремішною назвою землі горішнього Подніпров'я, воно взяло назву „Білої Руси“ в тім розумінню, яке вкладалось в се поняття в книжних кругах українсько-білоруських, і сей ужиток остаточно і вплинув на викристалізування і вишліфування всіх трьох термінів: Великої, Малої й Білої Руси.

Кінець кінцем вони набрали характеру етнографічного, національного, але початок їх був зовсім не етнографічний, і значіння свого вони набрали під впливом чисто політичним. Се й хотів я вяснити в сій своїй статі.

Тема тут поставлена мала розглядатись в IX т. моєї Історії України-Руси. Коли робота моя над нею перервалася, я сидючи в Ка-

¹⁾ *Annales Ecclesiastici ubi desinit card. Baronius auctore Oderico Raynaldo* X с. 538—автор цитує грамоту, писану *lingua rutenica*, посилаючись на рукопис ватиканського архіву: *Magno Sixto Pontifici Romano institutori Ioannes dux Albae Russiae percussa manu fronte reverentiam exhibet.*

²⁾ Сю назву „Білої Руси“ пробували пояснити в звязку з назвою „Білого царя“,—як у турецьких і монгольських народів і в самім великоруським народі називавсь московський цар в значінню свобідного, самостійного, в звязку з таким уживанням слова „білий“ в протиставленню до чорного („обілити“—увільнити від податків, „біломістці“—свобідні від податків, і т. и.).

³⁾ Напр. білоруським письмом звать ся в московським приказі грамоти Хмельницького і Виговського—Акты Ю. З. Р. III с. 599—600, IV с. 6, VIII с. 303 і т. ин. „Бѣлорусцы изъ Кіева, Бѣлой Церкви и ин. городовъ къ Черкасамъ пристають“—тамже III с. 229, пор. 267, VIII с. 277, 278 й ин.

зани і не маючи змоги займатись роботою над самою „Історією“, задумав обробити сю тему в особній статі і взявсь до неї літом 1915 р. Стаття зісталась початою і недокінченою, коли мене переведено до Москви, де я міг зайнятись більш важною для мене роботою—докінченням VIII тому. Дописую її тепер і випускаю, не маючи змоги зайнятись ближше де-якими порушеними тут питаннями. Може висловлені в сій статейці гадки спонукають кого-небудь зайнятись ближше згаданими тут справами. Напр. цікаво було-б прослідити уживання і значіння термінів Великої, Малої і Білої Руси в українських і московських кругах до 1654—5 рр. і зібрати більш матеріалу про обставини, в яких наступило їх проголошення. Я не можу сим зайнятись, але вияснення їх має свою вагу для зрозуміння і сучасних відносин і пізнішої національної ідеології.

14. XI. 1917.
